

Spør av Holocaust på Agder

Av: doktorgradstipendiat Johnny Haugen og undervisningsleder Bjørn Tore Rosendahl

27. januar 1945 ble fangene i konsentrasjons- og tilintetgjørelsesleiren Auschwitz-Birkenau befridd av sovjetrussiske soldater. I 2005 — 60 år senere, vedtok FNs generalforsamling at 27. januar for fremtiden skal være en internasjonal minnedag over Holocaust. I Norge har regjeringen bestemt at denne dagen skal markeres offentlig og i landets skoler. I tillegg til å minnes ofrene etter nazismens folkemord, skal også markeringen av Holocaustdagen være et ledd i skolenes holdningsskapende arbeid mot rasisme og diskriminering. Dette er bakgrunnen for at Stiftelsen Arkivet, Røde Kors og skoleetaten i Kristiansand hvert år i slutten av januar samler flere hundre skoleelever i sentrum av byen.

Betegnelsen Holocaust er i dag nært knyttet til folkemordet på de 5-6 millioner europeiske jødene under krigen. Men den brukes også om massedrapene på andre grupper som nazistene utryddet ut fra rasebiologiske grunner. Det mange glemmer at Holocaust også fant sted i Norge og på Agder.

Ved krigsutbruddet 9. april 1940 var det om lag 2000 jøder i Norge — de fleste i Oslo og Trondheim. Under den landsomfattende jødeaksjonen 26. oktober 1942 ble jødiske menn over 15 år arrestert. En måned senere, 26. november 1942 ble jødiske kvinner, barn og eldre tatt til fange. Under begge disse aksjonene var det hovedsakelig nordmenn som foretok arrestasjonene og som på denne måten var med å sende sine egne landsmenn rett i døden. Av de 770 jødene som deportert ut av Norge, overlevde kun om lag 30. Bildet er likevel ikke helsvart. Over 1000 jøder ble hjulpet over til Sverige ved hjelp av norske grenseløser, også de med livet som innsats.

I Agder-fylkene bodde det få jøder ved krigsutbruddet. I mai 1940 gikk det tyske sikkerhetspolitiet i Kristiansand likevel i gang med å registrere jødiske forretninger på strekningen Arendal - Stavanger. En av dem som fikk merke dette, var haugesunderen Moritz Rabinowitz. Han eide klesforretninger i flere norske byer, deriblant i Rådhusgata 6 i Kristiansand. Der hadde hans datter Edith og svigersønnen Hans Reichwald drevet butikken siden før krigsutbruddet. Sammen med Julius Fein fra Stavanger, som hadde en butikk i Dronningensgate 56, fikk de begge påklistret en plakat med påskriften: «Jødeforretning» sommeren og høsten 1940. Men etter hvert kom Rabinowitz i det tyske sikkerhetspolitiets søkelys for sine mange anti-tyske avisinnlegg. Han ble sendt til Sachsenhausen, der han døde etter mishandling i 1942. Edith og ektemannen Hans Reichwald, samt deres to år gamle sønn Harry, endte sine liv i gasskamrene i Auschwitz. Julius Fein ble arrestert i Stavanger sammen med sin kone Rösi høsten 1942, og også de mistet livet i Auschwitz i 1943.

Et annet ektepar med jødiske aner knyttet til Sørlandet var Friedrich og Grethe Doller i Grimstad. De ble begge arrestert 14. november 1943, vel ett år etter hovedaksjonen mot jødene. Etter en tid i kretsfengselet i Kristiansand, ble de sendt videre via Grini og Berg til fangeleiren Stutthof i Polen. Den forsinkede arrestasjonen av Dollers skyldtes visstnok at tyskerne var usikre på Friedrichs bakgrunn. Etter en tysk undersøkelse, ble han oppgitt som «arier», men med en hustru av «jødisk opphav», som det het i den nasjonalsosialistiske terminologi. Dermed overlevde de krigen.

I Kvinesdal bodde den polske jøden Karl Kletzewsky-Behrend. Han kom til bygda i midten av 1920-årene, og slo seg opp som skredder. Der bodde han sammen med sin kone Käthe fra

Tyskland og datteren Eva. Under storaksjonen i oktober 1942 ble Behrend arrestert av den lokale lensmannen og sendt til Berg fangeleir i Tønsberg. Der satt han fanget fram til freden. Senere sa han spøkefullt at han ble reddet fordi de hadde behov for en god skredder i leiren. Men i virkeligheten unngikk han deportasjon kun fordi han levde i såkalt «blandingsekteskap» med Käthe, som var fra Leipzig i Tyskland. Betydningen av dette ble tydelig da Käthe og datteren Eva ble arrestert. De slapp fri etter noen uker fordi Käthe kom under kategorien «arisk» og Eva ble definert som «halvjøde».

Victor Fischer fra Romania var en annen med jødisk bakgrunn. Han arbeidet som tekstilingeniør på Høie fabrikker i Mosby da han ble arrestert i 1942. Fra Kristiansand ble han sendt via Bredtvedt til Grini fangeleir i Bærum. Fischer unngikk deportasjon til Auschwitz fordi rumenske myndigheter oppfordret Tyskland til ikke å deportere deres jødiske statsborgere som oppholdt seg i utlandet før april 1943. Etter noe fram og tilbake ble han definert som «halvjøde» av Innenriksdepartementet og kom fra fangenskapet med livet i behold.

I litteraturen nevnes også Gisela Wilmersdorffer på Narestø i Flosta, Paul Schles på Brentemoen i Lillesand og Heinrich Chaim Kolnitzansky i Oddernes som jøder tilhørende i Agder-fylkene. Men opplysningene er usikre. Kolnitzansky skal ha blitt deportert til Tyskland der han døde i 1943. Paul Schles ble arrestert flere ganger og sendt til Berg fangeleir. Der var han til 2. mai 1945 da han sammen med flere andre jøder på Berg ble ført over grensen til Sverige. Han unngikk deportasjon fordi han var gift med en norsk kvinne. Om Gisela Wilmersdorffer vet vi kun at det ble foretatt en inndragningsbeslutning fra NS-regimets likvidasjonsstyre.

Det finnes forøvrig få opplysninger om jødene fra Agder både før og under krigen. Det vi likevel kan fastslå, er at flere av jødene fikk sine eiendeler og eiendom inndratt av NS-styret. I de tilfellene der hele familier ble utslettet, kom eiendelene på tvilsomt vis over på andres hender. Det er i tillegg grunn til å minne om at lensmenn og ansatte i statspolitiet også i vår egen landsdel deltok under jødeaksjonen i 1942. Vi har derfor et særskilt ansvar for ikke å glemme at jødene på Agder også er en del av vår historie.